

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԶՈՒՄՇՈՒԴԻ ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ՀԻՆ ԲԱԲԵԼՈՆԱԿԱՆ ԲԵԼ ԱՍՏԾՈՒ ԿԵՐՊԱՐԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵԶ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ նրա հիմնական թեմային զուգահեռ արտացոլվել են նաև հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության առանձին դրվագները, դրանց մեջ հատուկ տեղ են գրավում այն պատմական իրադարձություններն ու մշակութային առաջադիմության փաստերը, որոնք իրենց արմատներն առնում են Հին Միջագետքի անցյալից և այս կամ այն չափով առնչություն են ունեցել Հայաստանի ու հայերի հետ:

«Պատմության» առաջին գրքում բազմաթիվ հակիրճ հիշատակումներ կան, որ վերաբերվում են Հին Բաբելոնիայի կամ Բաղդադի պատմության քաղաքական, ռազմական և մշակութային կյանքի մի քանի կողմերին: Այսպես, Խորենացին հիշատակում է Հին Միջագետքի «նախաջրհեղեղյան ժամանակաշրջանի» 10 թագավորների և հատկապես նրանցից վերջինի՝ Քսիստորիոսի (որը Նոյ է կոչվում հրեական առասպելաբանության մեջ, իսկ այս վերջինս՝ հրեական առասպելաբանությունը, իր արմատներն առնում է Հին Միջագետքի մշակութային հարուստ գանձարանից)¹, Բաբելոնի աշտարակաշինության, Բաբելոնից ժողովուրդների ցրման, Նոր Բաղդադական պետության հզոր թագավոր Նաբոգոդոնոսորի և Բելի (Նեբրովթի) մասին: Խորենացու այս հարցերի վերաբերյալ բոլոր վերոհիշյալ հիշա-

տակումների ամբողջությունը քանի որ իրենով նշանավորում է Հին Արևելքի մասին և հատկապես Հին Միջագետքի մասին հայերի ունեցած գիտելիքների, կամ 5-րդ դարի հայ պատմագիտական մտքի զարգացման մակարդակն ընդհանրապես, ապա բնականաբար առանձին-առանձին ուսումնասիրության իմաստ են ստանում: Բայց քանի որ այդ խնդիրը մի հոդվածի շրջանակներում իրագործել հնարավոր չէ, ապա այստեղ քննության առարկա ենք դարձնում միայն, Հին Բաբելոնական աստված Բելի հարցը:

Խորենացին Բելի մասին պատմում է Ա գրքի Ե, Է, Ժ, ԺԱ և Բ գրքի ԻԷ գլուխներում: Մատենանշված այս բոլոր տեղերում Խորենացին նրան ոչ աստված է համարում և ոչ էլ նրան կապում է առասպելաբանության հետ: Բելը նրա մոտ ամենուրեք հանդես է գալիս որպես իրական տիրակալ, հերոս և թագավոր: Նույնիսկ է գլխի իր բացատրության մեջ նա մեկնաբանում է, որ Բելը Նեբրովթն է. այսինքն նա իր ժամանակի պատմահայեցողության տեսանկյունով ցույց է տալիս, որ միևնույն անձնավորությունը, պատմական գործիչը մատենագրության մեջ կարող է հանդես գալ մի քանի անուններով: «Հայոց պատմության» մեջ Պատմահայրը նման մեկնաբանություններ անում է մի քանի տեղերում. այսպես, հայտնում է, որ Բյուրասայի Ածդահակ կոչվածի իսկական անունը, որ նա ինքը գտել է քաղդեական մատյանում, Կենուավրոս

¹ Տե՛ս Փ. Делич, Вавилон и Библѣя 1907. СПб.

Պետություն է, որ Ասորեստանի վերջին թագավոր Սարգանապալը հանդես է գալիս մի ուրիշ անվամբ՝ Թոննու Կոնկողեթու, մի ուրիշ տեղ պարզապես նշում է, որ հին անունները նոր ծնունդների վրա դնում էին ըստ հույսի:

Բեյի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքը, սակայն, Խորենացու մոտ միանգամայն այլ է, քան վերը նշված պատմական գործիչներից յուրաքանչյուրի նկատմամբ հանդես բերած նրա վերաբերմունքը: Եվ խնդիրն այստեղ ոչ միայն պարզապես առնչվում է այն հանգամանքի հետ, որ Խորենացին Մար Աբասի մատյանից վերցրած պատմության հավաստիությունը նշելու համար Աստվածաշնչի գործող անձանցից է մատնացույց անում, որը և այդ հիման վրա պարզություն է մտցնում Բեյի պատմականության մեջ, այլ այդ առնչությունը դուրս է գալիս նույնիսկ «Հայոց պատմության» շերտաճանկներից և լայնահայտի այսօր մեր առջև է դնում միանգամայն այլ բնույթի խնդիր, այն, թե ինչպես է պատահել, որ Հին Միջագետքի ժողովրդի երևակայությամբ ստեղծված Բեյ աստծու կերպարը Խորենացու մոտ ստացել է միանգամայն իրական պատմական արտացոլում: Ընդ որում պետք է նշել, որ Խորենացին ամենադուրս չափով իսկ չի կասկածել, որ ինքը շարադրում է իրական պատմական իրողություն, որ ինքը տվյալ դեպքում գործ ունի ոչ թե առասպելական հերոսների հետ, որոնք գրական-բանահյուսական կերպարների են վերածված որպես պատմական անցյալ իրականության արձագանքներ, այլ, որ ինքը գործ ունի իրական կերպով գոյություն ունեցած պատմական անձնավորությունների ու դեպքերի հետ: Հակի ու Բեյի պատերազմի, ինչպես և հայ հնադարյան բանահյուսության վերաբերյալ բազմաթիվ հարցեր արդեն բավականաչափ խորությամբ հետազոտված ու պարզաբանված են, որքանով որ հետազոտողները, գերազանցապես հայագետները, գործ են ունեցել Խորենացու «Հայոց պատմության» հետ:

Բայց հարցն ունի նաև մի այլ, ավելի լայն ու ընդարձակ կողմ, «Հայոց պատմության» արևելագիտական կողմը: Եվ այս այժմ ավելի մեծ կարևորություն է ստանում ոչ միայն Խորենացու պատմական ընդգրկումի լայնությունը ըմբռնելու տեսակետից, այլ ինքնին հասկանալի է, այլ ընդհանրապես, ինչպես ասացինք, մեր 5-րդ դարի պատմագիտական մտքի ընդհանուր մակարդակն իմանալու տեսակետից, մակարդակ, որի բարձրագույն արտահայտությունը Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է: Այլ

կերպ ասած, հերթի է դրված այն հարցի լուծումը, թե հայ մատենագրության մեջ որքանով և ինչ ձևով է արտացոլված համաշխարհային պատմության, հատկապես Հին Արևելքի պատմության այս կամ այն դրվագը:

Արդ, որոնք են Խորենացու պատմության Ա գրքի վերոհիշյալ հատվածների Բեյին վերաբերող մասերը և ինչ հիմնական բովանդակությամբ են նրանք երևան գալիս մեր առջև:

Ե գլխում պատմահայրը հայտնում է, որ ժամանակակիցներից շատերը Նեբրովիցն նույնացնում են Բեյի հետ, միաժամանակ հայտնում են, որ Բեյը (Նեբրովից) Եթովպիայից կամ Եգիպտոսից է եկած: Նա Նեբրովիցն (Բեյին) դնում է Քամի որդիների շարքը որպես չորրորդ ժառանգ Մեսոպոտամից հետո, իսկ վերջինիս անվան տակ, ինչպես հայտնում է, թաքնված է Եգիպտոս երկիրը²: Այսպիսով, ըստ այն ժամանակվա մատենագրության մեջ հաստատված ազգաբանության, Խորենացին հայտարարում է, որ Նեբրովիցը իսկապես սերված է Մեսոպոտամից և դրանով էլ համոզվում է, որ նա պետք է եկած լինի Եգիպտոսից կամ Եթովպիայից: Հենց դրանով էլ նա ժխտում է նույնպես այն ժամանակվա մատենագրության մեջ տարածված մի ուրիշ կարծիք, ըստ որի Ասորեստանի պետության հիմնադիր Նինուսը Բեյի որդին է կամ նույն ինքը՝ Բեյը:

Եթե բանը վերաբերվում է միայն Բեյին եթովպացի համարելու հարցին, որի մասին, ինչպես տեսանք, խոսում է Խորենացին, ապա այն իր հիմքում պատմական կորիզի նման ինչ-որ բան ունի, եթե ոչ հավաստիության տեսակետից, ապա գոնե այդ գաղափարի տարածված լինելու իմաստով: Մեզ համար այժմ անհայտ է, թե Խորենացին ո՞ր գրողներին նկատի ունի, որոնք իրենց աշխատություններում միտք են հայտնել Բեյի եթովպացի լինելու վերաբերյալ, բայց, օրինակ, հին գրողներից Ստրաբոնը իր «Աշխարհագրության» մեջ³ այս կապակցությամբ գրում է, թե Բեյի դամբարանը եղել է Բաբելոնում և ունեցել է բուրգի ձև, իսկ, ինչպես հայտնի է, բրգաձև դամբարանները Հին Արևելքում կառուցվում էին միայն Եգիպտոսում: Իսկ եթե բրգաձև դամ-

² Այս հարցը 19-րդ դարում վերջնականապես ապացուցեց եգիպտաբան Հենրի Բրուգը: Տե՛ս Դ. Бругш. История фараонов, СПб, 1878 г. էջ 78:

³ Տե՛ս Տրաբոն, География, кн. XVI, гл. II էջ 680, М. 1956

բարան Բելի համար կառուցել էին Բաբելոնում, ապա բնական է մտածել, որ այն պետք է կառուցած լինեին իր հայրենիքի՝ Եգիպտոսի սովորությամբ: Բայց թե որքանո՞վ է հավաստի այս հարցում Ստրաբոնը և թե որքանո՞վ է նրա հաղորդումը վերաբերվում Բելին, հին բաբելոնական աստծուն, մենք այսօր չենք կարող ասել: Միայն, եթե Խորենացին դա ասում է հաստատապես, ապա այդ նշանակում է, հայ իրականության մեջ տարածված է եղել այս կարծիքը Բելի մասին:

Վերջապես նույն գլխում բերելով Հաբեթի որդիների ազգաբանական ցուցակը, Հայկին, հայոց նահապետին, սերած է համարում Թորգոմից և Ժամանակակից համարում Բելին. ընդ որում նկատելի է, որ եթե Պատմահայրը առաջին հատվածում դատողություն անելիս ոչ մի որոշակի աղբյուր մատնացույց չի անում, այլ ընդհանուր կարգով նշում է, թե «Ժամանակագիրներից շատերն են» ասում այդ մասին, ապա երկրորդ հատվածում և՛ Բելի, և՛ Հայկի նախնիների ծննդաբանությունը նշելիս, հայտնում է, որ պատմական այդ կարևոր փաստի մասին, իր, այսպես կոչված, մանր ազգաբանության մեջ նշում է «շատ բաներում վստահելի» Աբյուդենոսը: Ավելին, Խորենացին նշում է, միաժամանակ, որ այդ մանր ազգաբանությունների մասին խոսվել է նաև Կեփաղիոնի Բաբելոնի պատմության վերաբերյալ աշխատության մեջ: Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացին իր բոլոր դատողությունները հիմնավորում է վկայակոչելով իրենից առաջ եղած հեղինակավոր պատմագիրների՝ Աբյուդենոսին և Կեփաղիոնին: Հին մատենագրական հուշարձաններից Աբյուդենոսի, որը գրել է Ասորեստանի և Քաղդեայի պատմությունը, և Կեփաղիոնի պատմական աշխատությունների մասին հիշատակություն կա միայն 4-րդ դարի եկեղեցական պատմիչ Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնի» Ա. մասում: Հենց միայն այս հիման վրա Ստ. Մալխասյանը այն կարծիքն է հայտնել, թե Խորենացին Աբյուդենոսի և Կեփաղիոնի մասին հիշատակությունները վերցրել է Եվսեբիոսից: Մինչդեռ Խորենացու վերը հիշված հատվածի և Եվսեբիոսի՝ նրանց մասին արած հիշատակությունների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ Խորենացին տվյալ դեպքում չի օգտվել Եվսեբիոսից, թեև, անշուշտ, նա ծանոթ է եղել վերջինիս աշխատություններին: Այստեղ հավանական մեկնակերպը այն է, որ Պատմահայրը անմիջականորեն օգտվել է Աբյուդենոսի և Կեփաղիոնի աշխատություններից, որոնք ամենայն հավա-

նականությամբ եղել են նրա ձեռքի տակ: Այս մեկնակերպի համար հիմք է ծառայում առաջին հերթին այն, որ Խորենացու մոտ մատնանշում կա Աբյուդենոսի մանր ազգաբանության մասին, իսկ այդպիսին բացակայում է Եվսեբիոսի մոտ, և ապա Խորենացին հատվածաբար տալիս է Կեփաղիոնի շարադրանքը, իսկ այդպիսի շարադրանք կամ գոնե դրա հիմնական բովանդակությունը բացակայում է Եվսեբիոսի մոտ: Այսպիսով հանգում ենք այն եզրակացության, որ նախնիների ծննդաբանության լուսաբանման հատկապես Հայկի և Բելի մասին տեղեկություն Խորենացին անմիջականորեն վերցրել է Հին Քաղդեայի մասին պատմական աշխատություններից և այն լրացրել Աստվածաշնչում եղած համանման տեղեկություններով:

Խորենացին Ա. գրքի է գլխում լրացուցիչ բացատրության կարգով նորից է անդրադառնում Բելի անհատականության լուսաբանմանը և գրում է, որ Բելի մասին շատերի մոտ խառնաշփոթ կա: Սակայն ինքը Խորենացին նորից է ասում ու հաստատում, որ Կոռնոս կոչվածը և Բելը՝ Նեբրովթն է եղել: Այս վերջին հայտարարությունը նա տրամաբանորեն թխեցնում է եգիպտացիների այն թվարկումից, որ նրանք նմանեցնում են Մովսեսին: Այսպես, քանի որ ըստ Խորենացու եգիպտացիները իրենց նախնիներին դասավորում են այսպես՝ Հեփեստոս, Արեգակ, Կոռնոս, իսկ Մովսեսը նույն անձերին դասավորում է ուրիշ անվան տակ՝ Քամ, Քուշ, Նեբրովթ, ապա Խորենացին տրամաբանում է, որ Աստվածաշնչում կամ, ինչպես ինքն է ասում, Մովսեսի մոտ նշված Նեբրովթը համապատասխանում է եգիպտացիների նշած Կոռնոսին և դրանից եզրակացնում է, թե Կոռնոսը և Բելը՝ Նեբրովթն է, և նորից կողմնակի կերպով ցույց է տալիս, թե Բելը եկած է Եգիպտոսից: Խորենացու այս տրամաբանական հանգման վրա, ի դեպ, ուշադրություն է դարձրել Ֆրանսիացի մեծ պատմաբան Գաստոն Մասպերոն և պատմաճորը անվանել քրիստոնեական մեկնիչ⁴, մի բնորոշում, որ համապատասխանում է Խորենացու մեծ անվանը:

«Պատմության» Ա. գրքի Ժ գլխում Խորենացին Բելի մասին արդեն պատմում է, որ Բելը Բաբելոնում պատահամբ կարողացավ ե գրավել ամբողջ երկիրը, այսինքն ամբողջ Բաբելոնիան, ու բռնակալ բոլորի վրա: Նա այս մասին գրում է. «...Մոլեգնալ

⁴ St'u Г. Масперо, Древняя ист. народ. Востока, т. 2 458:

այդ իրաքանչիւր, սուր ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով՝ ջանային տիրել ի վերայ միմեանց. ուր պատահումը ի դէպ ելանէին Բելայ բռնանալ ունէլ զամենայն երկիր»:

Ներքովի կողմից Միջագետքի գրավման և մեծ տերություն ստեղծելու մասին նշում կան նաև Աստվածաշնչի մեջ⁶: Այնտեղ նշվում է, որ Միջագետքի հյուսիսում ինչ-որ ժամանակ թագավորել է Ներքովի, որի իշխանության տակ գտնվել են Բաբելոնը, Էրեխը (Ուրուկը), Ակկադը և Հալպեն Սեմահարի երկրում: Եթե խոսելիս լինենք այս կապակցությամբ Խորենացու աղբյուրի մասին, ապա չի կարելի մատնանշել, որ նրա աղբյուրը եղել է Աստվածաշունչը, որովհետեւ Խորենացու հաղորդման բուն ոգին հիմնավորապես տարբերվում է այն բովանդակությունից, որ հրեա մատենագիրները դրել են Աստվածաշնչի իրենց համապատասխան շարադրանքի մեջ: Խնդիրը նրանում է, որ Խորենացին մեզ հայտնում է Բելի նախակարգական պաշարի և նոր իշխանության ստեղծման, իսկ Աստվածաշունչում վաղուց ձևավորված թագավորության մասին և այլն: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ Խորենացու մոտ Հին քաղաքական աստվածը կոչված է իր անունով՝ Բել, ինչպես այն գրված է եղել նաև սեպագրերում ու այլ հնագույն արձանագրություններում, որոնցից այդ անունը հենց այդ ձևով վերցրել են նաև հույները, ինչպես օրինակ Ստրաբոնը, իսկ Աստվածաշնչում նշված է միայն Ներքովի անունը և այնտեղ Բել անվամբ երբեք հանդես չի գալիս: Եվ այս նշանակում է, որ այս տեղեկությունները Խորենացին նույնպես պետք է վերցրած լինի քաղղեական այն մատյաններից, որոնք նրա ձեռքի տակ կային հունաց լեզվով, և որոնց մասին ինքը մի քանի անգամ նշում է իր «Պատմության» մեջ:

Խորենացու՝ Բելի մասին արած նշումներից մեկն էլ մտցված է հաջորդ՝ ԺԱ գլխում: Այստեղ Խորենացին Բելին անվանում է Տիտանյան Բել, հայտնում է, որ նրա մասին գրում է ըստ Մար Աբասի մատյանի և գրեթե մանրամասնորեն շարադրում է Հայկի և Բելի միջև մղված պատերազմի պատմությունը: Եվ, վերջապես, Խորենացին Բելի անունը տալիս է «Պատմության» Բ գրքի ԻԷ հատվածում, որտեղ պատմում է Աբգար թագավորի արքունիքի Մծբինից Եդեսիա տեղափոխվելու և թագավորական ամբողջ դիվանը նոր մայրաքաղաքը փոխադրելու մասին: Այստեղ Խորենացին հայտնում է, որ Աբգարը թագավորական դիվանի հետ

Եդեսիա փոխադրեց նաև Մծբինում գտնվող կոտրերը, որոնց մեջ էր և Բելը:

Այսպիսով, իրար մոտ դնելով Խորենացու՝ Բելի մասին արած բոլոր հիշատակությունները, մենք տեսնում ենք, որ նա այդ կերպարին մոտեցել է հանգամանորեն փոխափայական վերհանման մեթոդով: Սկզբից տալիս է նրա ծնունդը, ազգաբանական ճշողավորության մեջ նշում է նրա տեղը, ցույց է տալիս նրա հայրենիքը, ապա պատմում է, թե ինչպիսի իրադրության մեջ նա Միջագետքում իր ձեռքը վերցրեց իշխանությունը և, վերջապես, շարադրում է այն պաշարի հիմնական փուլերը, որ Բելը մղում էր իր դեմ ապստամբած դուցազուններից մեկի՝ Հայկի դեմ և իր խոսքն ավարտում է նրա պարտության և մահվան պատմությամբ: Հետաքրքրական է այստեղ նաև այն, որ նա «Հայոց պատմության» բազմաթիվ մասերում խոսելով առասպելների մասին և նրանց զատելով, իրական-պատմականից, նա առասպելական ոչինչ չի տեսնում ո՛չ Բելի և ո՛չ էլ առավել ևս Հայկի մեջ, թեև տեղ-տեղ Հայկի այս կամ այն գործունեության մասին խոսելիս մի քանի անգամ ավելացնում է, որ այն հաստատում են նաև ժողովրդի մեջ պահպանված անգիր գրույցները: Հենց Խորենացու այս խոսքերից էլ կոահում ենք, որ նրա շարադրած պատմական դեպքերի մասին հայ ժողովրդի մեջ գոյություն են ունեցել բազմաթիվ պատմություններ, որոնք իրենց մեջ պահպանել էին հետավոր անցյալի պատմական դեպքերի արձագանքները: Եվ այսպիսով դուրս է գալիս, որ անցյալը գրական շարադրանքի ձևով վերարտադրելու համար Խորենացին ունեցել է այդ անցյալի մոռացության խավարից փրկված և իրար զուգահեռաբար եկած երկու աղբյուր՝ գրավոր և բանավոր: Այնհայտ է, որ Խորենացին առաջին հերթին հենվում է իր ձեռքի տակ եղած գրավոր նյութի վրա, որովհետև Խորենացին առավել քան մեկ ուրիշը լավ է հասկացել, որ գրավոր նյութը որքան էլ առասպել ու ավանդություն պարունակի իր մեջ, այնուամենայնիվ ավելի կայուն է, ավելի քիչ է ենթակա փոփոխության, քան բանավոր պատմությունը, որը սերնդե-սերունդ աղավաղվում ու վեր է ածվում բազմաթիվ տարբերակների: Բանն այն է, որ ավելի դժվար է հետամուտ լինել բանավոր ստեղծագործության արմատները որոնելուն, քան պարզել այն հարցը, թե այս կամ այն գրավոր աղբյուրը ինչու է այս կամ այն ձևով հասել մեզ: Այսպես, օրինակ, Խորենացին հայտնում է, որ «Պատմության» Ա գրքի հիմնական նյութը, տվյալ դեպքում Հայկին ու Բե-

⁶ Տե՛ս Գիրք ծննդոց, Ժ, 8—10;

լին վերաբերվող բոլոր հաստատումները, ինքը վերցրել է ասորի հայագետ Մար Աբաս Կատինյի մատյանից և ավելացնում, որ Մար Աբասը իր հերթին օգտվել է Նիմվեի արքայական հարուստ դիվանից, ասել է, թե ասորական թագավորների հարուստ արխիվից, որի մի մասը ամենայն հավանականությամբ պարթևների տիրապետության սկզբնական շրջանում գտնվում էր նրանց մայրաքաղաքում: Իսկ եթե հետամուտ ենք լինում պարզելու, թե ասորական գրականության մեջ, և ընդհանրապես Ասորեստանում ինչպես է ընկալվել Բելի կերպարը, ապա մեր առաջ էլ պարզվում է հենց այն հարցը, թե ինչու Խորենացու մոտ Հին բաբելոնական Բել աստվածը հանդես է գալիս ոչ թե երևակայական գերբնական էակի՝ աստծու կերպարով, ինչպիսի նշանակություն այն սկզբնապես ունեցել է շումերների և Հին Բաբելոնիայի բնակիչների մոտ, այլ որպես միանգամայն ճշմարտացի կերպով գոյություն ունեցած պատմական անձնավորություն:

Ահա այս հարցը պարզելուն է, որ օգնում են Ասորեստանի պատմությունից մեզ հասած մի քանի փաստերը: Հայտնի է, որ Քաղդեան և Ասորեստանը աշխարհագրական դիրքի, կլիմայական պայմանների և բնակչության ցեղային (էթնիկական) կազմի տեսակետից իրարից քիչ բանով են տարբերվում, իսկ հնագույն ժամանակներից այնտեղ բնակվող ժողովուրդների ու այդ տարածքի վրա առաջացած պետությունների քաղաքական, տնտեսական պատմությունը այնպես է ներհյուսված իրար մեջ⁷, պատմական դեպքերը այնպես են փոխարինում մեկը մյուսին, որ նրանցում դժվարանում ենք որոշակիորեն իրարից տարբերել Բաբելոնիան և Ասորեստանը: Այսպես, մ. թ. ա. 19—18-րդ դարերում, Համմուրաբի ժամանակ, Ասորեստանը ամբողջովին մըտնում էր Հին Քաղդեական թագավորության կազմի մեջ և միայն մ. թ. ա. 14-րդ դարից Աշուրուրալիտ թագավորի ժամանակ այն կարողացավ անջատվել և դառնալ ինքնուրույն պետություն: Այսպիսի պայմաններում պարզ է, որ մշակութային նվաճումների ժառանգումը ասորեստանցիների կողմից միանգամայն բնական պետք է լինե: Եվ ահա նրանք գրական ու գիտական բազմաթիվ փոխառումների թվում բաբելոնացիներից վերցրին նաև կրոնին ու ընդհանրապես գաղափարախոսությանը վերաբերող բազմամաթիվ արժեքներ: Դրանց մեջ առաջին

տեղը գրավում էր հին բաբելոնական աստվածների ու պաշտամունքային այլ ձևերի ժառանգումը: Այս ձևով էլ ասորեստանցիները վերցրին Բելի գաղափարը ու պաշտամունքը և արմատավորեցին իրենց մեջ: Եվ այդ արմատավորումը այնքան խորը թափանցեց Ասորեստանի բնակչության, հատկապես վերնախավերի ու թագավորական հարստությունների մեջ, որ Քաղդեայից անջատվելուց հետո բազմաթիվ թագավորներ իրենց անվան բառակազմության մեջ մտցնում էին Բել մասնիկը, ցույց տալու համար, որ նրանց ընդհանուր նախնին Բելն է, իսկ իրենք՝ նրա ժառանգորդներն ու հետնորդները: Այսպես, մ. թ. ա. 18-րդ—16-րդ դարերից հայտնի են մի քանի թագավորներ, որոնց անվան մեջ մտնում է «բել» մասնիկը: Սրանց մասին հիշատակված է նաև սեպագիր արձանագրություններում, թեև նրանցից շատերի քաղաքական-ոսգմական գործունեությունը մինչև հիմա էլ ամբողջությամբ հայտնի չէ⁸: Սրանցից են, օրինակ, Բելքոս, որը հիշատակված է նաև Խորենացու, Եվսեբիոս Կեսարացու և այլ հեղինակների մոտ, Բելբան, Բելկապկապուն: Ասորեստանյան թագավորներից մի քանիսը, որոնք նույնպես իրենց անվան բառակազմության մեջ մտցրած են եղել «բել» մասնիկը, նույնիսկ ապրել են համեմատաբար ուշ ժամանակներում: Այսպես, Ասորբելինիսը մ. թ. ա. 15-րդ դարում (1460 թ. մ. թ. ա.), Բելնիրաբին 14-րդ դարում (1360 թ. մ. թ. ա.), Բելկուդարուսուրը 13-րդ դարում (1250 թ. մ. թ. ա.) և այլն: Այսպիսով հենց նույն Բաբելոնիայում և Ասորեստանում Բելը ոչ միշտ է աստվածության նշանակություն ունեցել, նա պարզապես հիշվել է նաև որպես իրական պատմական նախնի և այդ իմաստով էլ մտել է ասորեստանյան գրականության ու պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ, փաստաթղթեր ու գրականություն, որոնք հիմք են հանդիսացել ինչպես հունական՝ Արևելքի մասին ստեղծված պատմագրության, այնպես էլ մասնավորապես Մար Աբասի համար, որից անմիջականորեն օգտվել է Խորենացին:

Բայց գուցե Բելի համար այս երեւույթը եզակի է և իր նմանը չունի պատմության մեջ, իսկ այս դեպքում մենք իրավունք չունենք հետևություն անելու, թե Բելը պատմականորեն իսկապես գոյություն չի ունեցել, այլ իրական պատմության մեջ է անցել երևակայական ձևով ստեղծված առասպելաբանության ոլորտից, մի բան, որը

⁷ См. у Авдиев В. И., Ист. дров. Востока, Лекции прочит. Высшей парт. школе, 1953 г. էջ 43:

⁸ См. у Максудов В. Ист. дров. Востока, т. II էջ 241;

միանգամայն հնարավոր է: Սակայն պարզվում է, որ դա եզակի երևույթ չէ, այլ իր նմանը ունի մյուս ժողովուրդների պատմության մեջ էլ: Դրա մերձավոր օրինակներն են **ցար** և **կարող** բառերը (որ ծագում են Կեսար և Կադոս Մեծի անունից), որ մտել են եվրոպական ու ուսական բազմաթիվ թագավորների անվան բառակազմության մեջ: Ինչպես հայտնի է, Կեսարը (Հուլիոս Կեսարը) և Կադոս Մեծը իրական պատմական անձնավորություններ են եղել: Իհարկե, մենք բերելով այս օրինակները չենք ուզում պնդել, թե Բելն էլ ինչ-որ մի ժամանակ իրական կերպով գոյություն ունեցած պատմական անձնավորություն է եղել, քանի որ այդ ապացուցելու համար առայժմ հիմքեր չկան: Այլ պարզապես պատմության փաստերի հիման վրա հանգում ենք այն եզրակացության, որ բաբելոնական առասպելը իրականության տեսք է ստացել Ասորեստանում և այդպես էլ փոխանցվել է մյուս ժողովուրդներին՝ հայերին, պարսիկներին և այլն, որոնց մոտ նույնպես տարածվել է նրա պաշտամունքը:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինչպես է պատահել, որ հին բաբելոնական առասպելը Ասորեստանում իրական պատմության տեսք է ստացել, ապա դրա պատասխանը մենք գտնում ենք այն ժամանակ, երբ դիմում ենք ընդհանրապես Հին Միջագետքի աստվածաբանական մտքի զարգացման առիճանական փուլերն ուսումնասիրելուն: Ահա այդ զարգացման համառոտ պատկերը:

Հին Միջագետքում աստվածները սկզբնապես չէին խմբավորված ու դասավորված որոշակի նկարագրական կարգի մեջ: Նրանք մարդկանց գիտակցության մեջ գոյություն ունեին առանց, այսպես ասած, փոխադարձ ենթակայության, և նրանցից մի քանիսը պարզապես պաշտամունքային առավելություն ունեին մյուսների նկատմամբ, յուրաքանչյուրն առանձին քաղաքում և առանձին ժողովուրդների կամ ցեղախմբերի մոտ⁹:

Այսպես, Անուն գերադասվող պաշտամունք էր Ուրուկում, Բելը՝ Նիպպուրում, ամբողջ Միջագետքի կրոնական ամենանշանավոր կենտրոնում: Սինը՝ Ուրում, Մարդուկը՝ Բաբելոնում: Կրոնական այս կամ այն գերադասվող կարգը մեծապես կախված էր քաղաքների կամ առանձին ժողո-

վուրդների միջև հաստատված քաղաքական հանգամանքներից: Առավելապես քաղաքականապես ուժեղ քաղաքների աստվածները ունեին պաշտամունքային ավելի մեծ առավելություններ: Բելը, օրինակ, այդպիսի առավելություն ուներ Նիպպուրիի քաղաքական վերելքի ժամանակ, Ծամաշը՝ արևի աստվածը, Լարսայի հզորության ժամանակ, իսկ Մարդուկը այդպիսի առավելություն ձեռք բերեց, երբ ամբողջ Միջագետքի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոնը դարձավ Բաբելոնը: Բայց Բաբելոնի վերելքի ժամանակ, հատկապես Համմուրաբիի օրոք, քաղաքական իշխանության կենտրոնացումը մի որոշ իմաստով հանգեցրեց կրոնական պաշտամունքի կենտրոնացման, և առանձին աստվածները դարձան բնության այս կամ այն ուժի դրսևորման ձևը մարդկանց գիտակցության մեջ: Այդպիսի պայմաններում Բելը, որի կերպարը Նիպպուրի քրմերի կողմից ավելի հանգամանորեն էր մշակված ու հասցված այնպիսի կատարելության, որ իր բնույթով ավելի քիչ էր տարբերվում իրական թագավորի բնույթից, դարձավ ամբողջ Բաբելոնիայի պատերազմի, ուժի ու հաղթանակի գլխավոր աստվածը և ճանաչվեց որպես միասնական պետության թագավորների նախնի: Բելի կերպարի այդ կատարելագործված լինելն է, որ նա քաղղեացիների մոտ պատկերացվում էր որպես տիեզերքի ստեղծողը, աշխարհի հիմնադիրը, բոլոր երկրների կառավարիչը, բոլոր ոգիների և երկնքի ու երկրի տիրակալը: Համմուրաբին Բելին այդպես էլ բնորոշել է օրենքների իր ժողովածուի առաջաբանում: Հին քաղղեական գրական ու կրոնական հուշարձաններում Բելը պատկերվել է զահին նստած թագավորի տեսքով և ունեցել է կատարյալ մարդկային կերպարանք: Այս ամենի շնորհիվ էլ այն, ենթարկվելով հետագա ձևափոխումների, հանդես է եկել որպես իրական թագավոր ու առաջնորդ: Զարմանալի չէ այդ պատճառով էլ, որ գրական ձևերի մեջ ամփոփված այդ գաղափարները պետք է ունենային իրական-պատմական հիմք, որովհետև իրական պատմություն դեռ չէր գրվում, բայց կրոնական ավանդական հրաշալիքալից առասպելները պահպանվում էին, և մինչև որ այդ առասպելների մեջ մարդիկ կկարողանային տեսնել իրական պատմության գաղափարական դրսևորումները և հենց այդ պատմության նյութական արմատները, որպիսին սկսվեց 19-րդ դարից, անհրաժեշտ էր, որ հազարամյակներ անցնեին:

⁹ St' u Maspero Г., Древняя ист. Народов Востока, էջ 187—188: